

Oroszországban és Ukrajnában más lesz a helyzet, de a két társadalom közötti különbség itt is egyre nyilvánvalóbb. Míg az orosz történelemben az intellektuális, az állami és az egyházi antiszemitizmus széles skálája fordult elő, az orosz társadalomnak viszonylag kevés antiszemita emléke van. Másrészt, a zsidók (a lengyelekkel és az oroszokkal együtt) az ukrán nacionalizmus definíciója szerint az ellenség szerepét töltötték be. A „hátszág”, ahol a régi orosz birodalom zsidóságának zöme élt, Ukrajnában (és Belorussziában) volt. Igaz, hogy ma Ukrajna, sőt még a legradikálisabb ukrán nemzeti mozgalom (Rukh) is őszinte erőfeszítéseket tesz azért, hogy szakítson ezzel az örökséggel, és integrálja a zsidókat az ismét független ukrán társadalomba. A történelemtől azonban nem lehet teljesen megszabadulni. Míg az orosz és lengyel társadalmi elit számos tagja mindig is kinyilvánította különálló filozemita meggyőződését a populista antiszemitizmus ellensúlyozásaként, Ukrajnában ilyen elit soha nem létezett.

Az ukrán nyelv bevezetése a közéletbe csakúgy, mint az ukrán történelem megjelenése az iskolai tankönyvekben és a közvéleményben szükségszerűen súlyos identitásproblémák (és a mindennapos létezés problémái) elé állítják az ukrán zsidók többségét. A kommunizmus idején a kulturális beilleszkedés számukra intenzív és általában igen sikeres oroszosítási folyamatot jelentett. És mit tesznek most? Alávetik-e magukat egy újabb beilleszkedési folyamatnak, ezúttal „ukranizálódásnak”?

Vagy „kiszállnak” ebből, és megpróbálnak visszatérni zsidó azonosságukhoz, és végül emigrálnak? A kérdés és a választási lehetőségek egyértelműek.

*

Ha az átmenet egy plurális, liberális társadalomba rendben és zökkenőmentesen zajlik le, elképzelhető, hogy a volt Szovjetunió köztársaságaiban a zsidó közösségek újrászerveződhetnek. Úgy tűnik azonban, hogy a demokráciához és a piacgazdasághoz vezető út göröngyös és kanyargós, teli társadalmi megrázkódtatással, gazdasági nehézséggel, nemzeti és etnikai konfliktussal. Ilyen körülmények között a zsidók a támadások kereszt-tüzeiben találhatják magukat. Ez nem túlságosan biztató foratókönyv az éledező zsidó közösségek számára.

Paradox módon a cionizmus születésének hagyományos körülményei közé tartozik, hogy a visszatérés a történelemhez a cionizmus drámájának ismétlődését jelenti. A kelet-európai országok nemzetiségi, társadalmi és gazdasági feszültségeinek és ellentmondásainak olvasztótégelyében a cionizmus szellemi és politikai alternatívaként született meg a zsidók számára, akik elhagyták a hagyományos stétlt, a nemzeti társadalomban mégsem kaptak egyenlő állampolgári jogokat. A régi problémák ismét előjönnek, és újra bebizonyosodik, hogy a zsidó történelem a világtörténelem része, és a kettő kibogozhatatlanul átszövi egymást és összefügg. Lehet, hogy a zsidók külön nép, de nem egyedül élnek.

ARADI KATALIN FORDÍTÁSA

Lusztig Károly

»A GYERTYÁK CSONKIG ÉGNEK«

A KÁRPÁTALJAI ZSIDÓSÁG SORSA A SOÁ UTÁN

Itt, a Kárpátok völgyében korán jön az este, és a mai napsütésben délután is nemsokára beleolvad a hegyek előrehajló árnyékába. A polnai utca megélnékvült, mert itt az ideje, hogy az ember az esti ájtatosság előtt a mikvébe menjen. És ballag is már arrafelé a zsidóságnak minden férfit. Iparosok, napszámosok, földművelők, favágók, szatócsok és koldusok (gyakran mindezen hivatások egy személyben) pájessel és nélkülük, kaftánban és polgári ruhában, vagy rongyokban. Negyvennyolc család hozzátartozói, mert nem tekintve néhány özvegy családját, ennyi talsz van az imaházban.

Így írja le Ivan Olbracht cseh író a sábesz előtti hangulatot Kárpátalja egyik tipikus hegyi falujában. Ez az érzéletes leírás ráillett a vidék bármely akkori zsidók lakta településére. Egyszermind e lakosság társadalmi keresztmetszetét is feltárja. 1930-ban – ebben az időben született az író *Átok völgye* című kötete, amelyből a fenti idézetet vettem – Kárpátalja 725 ezer lakosából 102 255 „izraelita” vallású volt. Ez több mint

14 százalékot tett ki. Európa talán egyetlen régiójában sem volt ilyen nagy a zsidóság számaránya.

Ez a körülmény érthetően magára vonta nemcsak az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, hanem a későbbi Csehszlovákia társadalmának, közíróinak, szociológusainak is a figyelmét. A kárpátaljai zsidók helyzete és szerepe szenvedélyes viták tárgya lett. Számos cikk, tanulmány, szépirodalmi alkotás taglalta e problémát. Különböző szempontból: az egyoldalúan elfogult, rosszhiszemű beállítottságtól az objektív, megértő jóindulatig minden irányzat képviselve volt.

A legtöbbnyire érzelmekre alapított publikációkból hiányzott az objektív, hiteles adatokra épülő elemzés. Ezt pótolandó hivatkozni szeretnék a Csehszlovák Statisztikai Hivatal 1934-ben kiadott közleményére, mely szerint a zsidó összlakosság mintegy 60 százalékának (60 256-nak a 102 255-ből) nem volt biztos egzisztenciája és állandó foglalkozása. Érthető, hogy az állandó nyomasztó gondok közt tengődő, kétségbeejtő szegénységben sínylődő kárpátaljai zsidó népesség utolsó és egyetlen mentsvára az ősi hit volt. A vidéken több

mint négyszáz zsidó hitközség működött, köztük olyan nagy múltra visszatekintő, számos vallási, szociális és kulturális intézménnyel rendelkező közösség, mint az *ungvári, munkácsi, beregszászi, huszti*. Az ungvári hitközség például 1724-ben alakult meg. A második világháború küszöbén a városnak közel 9 ezer zsidó lakosa volt, ami az összlakosság 28 százaléka. A kárpátaljai zsidóság főközpontjában, Munkácson, a számarány még nagyobb, 43 százalék volt.

Megdöbbenő a mai helyzettel való összevetés. A legutóbbi, 1989 januárjában megejtett népszámlálás szerint a vidéken 2700 zsidó lakott (0,2 százalék!). Ezek többsége is azonban a keleti tartományokból betelepült zsidókból került ki. A jelen időig a fenti szám már jelentősen apadt. Az egykori több mint 400 hitközségből csupán négy áll még fenn (Ungváron, Munkácson, Beregszászban, Huszton) rendkívül keserves körülmények közt.

Mi történt a fenti számokat elvlasztó több mint fél évszázad alatt?

A második világháború előtti népszámlálást 1941-ben tartották meg Kárpátalján már a magyar fennhatóság alatt. Az adatokat nem a vidék mai határain belül, hanem megyéenként összegezték. Ezért nincs pontos számunk a zsidó lakosság akkori létszámáról. Kétségtelen azonban, hogy az eltelt tíz év alatt az itteni zsidó lakosság legalább 10 ezerrel gyarapodott. Stark Tamás kutató *Magyarország második világháborús veszteségei* című tanulmányában az elcsatolt területekre (ez alatt Kárpátalját és Észak-Erdélyt érti) vonatkozólag közli, hogy e területeken az 1941-es népszámlálás alapján 324 026 zsidónak számító egyén lakott (a legutóbbi zsidótörvény szerint). Ezeknek legalább egyharmada kárpátaljai lakos volt. Ezt az arányt azért emelem ki, mert a továbbiakban ennek alapján állapíthatók meg Kárpátalja zsidóságának veszteségei az 1941-es és 1944-es deportálások és a munkaszolgálat következtében...

Az 1941-es deportálás említése nem tévedés. Ez év júliusában-augusztusában ugyanis a kárpátaljai zsidó lakosságot a szó szoros értelmében megtizedelték. Ekkor telepítették ki Magyarországról az úgynevezett „hontalanokat” a németek által már megszállt ukrainai területekre, ahol halomra gyilkolták őket a náci Sonderkommandók és helybeli csatlósai. A különböző források eltérő adatokat közölnek az áldozatok számáról. Magyarországi vonatkozásban számukat 15–16 ezerben állapítják meg. Kétségtelen azonban, hogy a szerencsétlenül jártak túlnyomó többsége, mintegy 10 ezer, kárpátaljai lakos volt. Innen indultak el ugyanis a deportálások, míg azokat a magyar társadalom lelkiismeretét képviselő bátor és jóérzésű emberek közös fellépésére szeptember elején le nem állították.

A fenti adatokat alátámasztják a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájához Kárpátaljáról érkezett sürgönyök és jelentések. A nagyszőlősi hitközség elnöke például arról értesítette az irodát, hogy „Huszt, Nagyszőlős, Majdanka, Ökörmező községekből tömeges szállítások folynak.” Ungvárról 1941. augusztus 3-án a következő sürgöny futott be az iroda címére: „Határővezetből összes hitsorsosaink kivétel nélkül elszállítva Csap felé, valószínűleg Körösmezőre.” (Ott volt a deportáltak ideiglenes gyűjtőhelye.)

Azoknak a családoknak a sorsa, akiket átszállítottak a Tatár-hágón, augusztus 27–28-án pecsételődött meg Kemenyec-Podolszk környékén, ahol a deportáltakat összegyűjtötték. Ezeket a várostól mintegy 15 kilométernyire levő vesztőhelyre kísérték gyalogosan, s ott halomra gyilkolták, légépuskázták őket.

Szemanuk vérfagyasztó részleteket közöltek erről a töme-

ges mézszárlásról. A halálraítéltek egy részét a sortüzek csupán megsebesítették, így az áldozatok felületes elhantolása után még sokáig mozgott a föld. A véres leszámolásról hiteles dokumentumok tanúskodnak. Az egyik deportált (valószínűleg magyar katonák által hazajuttatott) levelében arról számol be, hogy a helyi lakosság kirabolja a Dnyeszteren átkelő zsidókat, sokukat bedobják a folyóba. „Vannak csoportok, amelyek kifosztva kóborolnak a vidéken... Egy nap 50–60 holttest úszik le a Dnyeszteren.” „A Dnyeszterből naponta szedték ki a hullákat – írja levelében a megszálló magyar csapatok egyik katonája. – Öregeket, fiatalokat, sőt 3–4 éves gyerekeket, de legfőképpen fiatal lánykákat, megbecstelenítve...”

Ebből a pokolból kevés embernek sikerült kijutni. E ritka kivételhez tartoztak az alsóapsai Adler nővérek – Róza, Sarolta, Teréz és Zsófia. Ők ugyanis kétszer járták meg a poklot. Megrázó történetüket a németországi haláltáborból való megmenekülésük után mondták tollba Budapesten. Az erről szóló jegyzőkönyvet az ottani Zsidó Múzeumban őrzik. A nővérek elbeszélése szerint 1941 júliusában a környéken mintegy ötven családot tereltek össze azzal az ürüggyel, hogy nincs meg az állampolgárságuk. A hatóságok voltaképpen nem is igyekeztek kideríteni a valóságot. Róza, a legidősebb lány karja el volt törve. A gipszkötésben sikerült elrejtetniük néhány értéket, amellyel Kamenyec-Podolszkban kiváltották magukat.

Visszatérésük után nyugton hagyták őket – egészen 1944 áprilisáig. Ekkor került sor Kárpátalján az Endlösung megvalósítására. De a vidék zsidó lakossága már addig is állandóan apadt. A hatóságok ugyanis igyekeztek semlegesíteni „cseh-szlovák demokrácia által megfertőzött, elkanászodott” határvidék népét. Kárpátalján a munkaszolgálatra való behívások sokkal tömegesebbek voltak, mint másutt. A „lapátos hadserg” katonáit rendszerint a Kárpátok túlsó oldalán, a frontvonalak mögött vetették be. A „mozgó vesztőhelyek” sokukat nyomtalanul elnyelték.

A kárpátaljai zsidó lakosság végleges megsemmisítésére Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után került sor. Az itteni deportálás lebonyolításának kiemelt szerepet szántak a népiirtás végrehajtói: afféle főpróbának szánták az egész magyarországi zsidóság kiszállítása előtt. Erről tanúskodik az a tény is, hogy Adolf Eichmann irányításával egy kétszáz válogatott SS-martalócot számláló Sonderkommando érkezett Kárpátaljára, amely Munkácson rendezte be főhadiszállását.

Kárpátalján két héttel az országos rendelet kihirdetése előtt, már április második felében megkezdtek a zsidó lakosság begyűjtését és gettóban való összpontosítását. A hatóságok ezt azzal indokolták, hogy Kárpátalja közvetlen hadműveleti területté vált, és ezért meg kell szabadítani a megbízhatatlan elemektől.

A begyűjtést a vidéki zsidó lakossággal kezdték április 18-án. Az embereket váratlanul érte az akció, számos esetben öt percet adtak csupán a szerencsétleneknek, hogy összekapkodják a legszükségesebb holmit és valami élelmiszert.

A nagyobb városokban két gettót létesítettek – egyet a vidéki, egyet a helybeli zsidó lakosság számára. Így volt ez Ungváron, Munkácson, Beregszászban, ahol a gettókat téglagyárakban és fűrésztelepeken rendezték be. Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon tizenhárom nagy gettót és gyűjtőközpontot létesítettek. Az egykori Máramaros megye kárpátaljai zsidó lakosságát Mátészalkán összpontosították. Nagyszőlősen a város és a vidék zsidó lakosságát egy négy utcából álló városrészben gyűjtötték össze. Ezen a kis területen több mint 12 ezer ember sýnlődött hetekig.

A féktelen antiszemita uszító kampány, az állandó megfélemlítés és fenyegetések ellenére Kárpátalja nem zsidó lakosságának többsége nagy megdöbbenéssel fogadta zsidó polgártársainak a tragédiáját, nem is leplezte együttérzését. Ezt kénytelen volt beismerni az akkor már teljesen fasizálódott helybéli sajtó is.

A népirtás második szakaszára többheti gettókból való szenvedés és nélkülözés után került sor május második felében. Hivatalos adatok szerint május 15-e és június 11-e között több tucat szerelvény haladt át Kassán, ahol azokat a németek vették át. Egy-egy szerelvény 45 vagonból állott, mindegyikben 70-70 embert préseltek össze. Az út a Lengyelország területén létesített haláltáborokba, étlen-szomjan, több napig tartott. Sokan nem bírták ki a megpróbáltatásokat, még útközben meghaltak.

Hányan élték túl a deportálást? Pontos adatok hiányában csak közvetve, kivonatos módszerrel állapítható meg a kárpátaljai holocaust áldozatainak a száma. Stark Tamás idézett tanulmányában említi, hogy az elcsatolt területek (Kárpátalja és Észak-Erdély) zsidó lakossága 1945. december 31-én 65 ezer embert tett ki. Ezek egyharmada valószínűleg kárpátaljai volt. Így a táborokat túlélő kárpátaljai zsidók száma mintegy húszezerre tehető. Az egykori 110–115 ezerből tehát több mint 80 ezer pusztult el.

Kimondhatatlanul fájdalmas, szívet tépő számadat ez, amelyről mindeddig (!) Kárpátalján hivatalosan nem esett szó. Az elmúlt évtizedek alatt számtalanszor elhangzott különböző fórumokon, számos publikációban megírták, hogy Kárpátalja fasiszta megszállása alatt 115 ezer ember pusztult el. Nem tudom, mennyire fedi a valóságot ez a szám. Annyi azonban biztos, hogy az áldozatok majd háromnegyed része a vidék zsidóságából került ki. A holocaust mártírjai a hatalom korábbi (de még mostani) képviselői számára arra jók, hogy szerepeljenek a statisztikában, arra viszont már nem, hogy konkrét említés történjen arról, kik is voltak, miért pusztultak el.

Vérlázító, erkölcstelen álláspont. Áldozatok voltak, a kegyelet azonban elmaradt. Az az ember, aki életét nem az egykori Szovjetunióban élte le, talán értetlenül megáll a tény előtt. Mi az oka ennek az elhallgatásnak? Hiszen a kárpátaljai zsidóság elpusztítása nem a szovjet rendszer bűne volt! Csakhogy a sztálinizmus gyakorlata nem sokban különbözött a fasiszta módszereitől. Számos kis népet elhurcoltak szülőföldjéről, a megsemmisülés veszélyének téve ki őket. Nemrég az *Izvesztyija* című lap vérfagyasztó részleteket közölt arról, hogyan gyilkoltak le, égették el élve 1944 telén ezer meg ezer csecsent a hegyi falvakban, mert nem volt mód a kiszállításukra. És ezt a „hőstettet” az a hírhedt KGB vezér ezredes, Szerov hajtotta végre, aki mint a litván és a magyar nép hőhírja szerzett gyászos hírnevet. Most már a csecsen népet is (és ki tudja még hányat!) a bűnlajstromához lehet csatolni.

Ilyen körülmények közt deportálásokról, népirtásról beszélni nem volt tanácsos. Hiszen ez óhatatlanul is nemkívánatos analógiákra adhatott volna okot. Egy találó orosz szólásmondás szerint az akasztott házában nem illik a kötélről beszélni. Ami pedig az „illemet” illeti, azt Hruscsovék és Brezsnyevék is tiszteletben tartották. Különben már régen nem titok, hogy a szovjet zsidóknak is a krími tatárok, a csecsenek, ingusok és a többi meghurcolt nép sorsát szánták. Ezt a célt szolgálta a zsidó orvosok úgynevezett ügye (1952 vége, 1953 eleje), amelyet féktelen uszító kampány kísért. Csak Sztálin hirtelen halála gátolta meg a terv végrehajtását. Az utóbbi gyászos szerepére vonatkozóan figyelemre méltó Mihail Zolozonoszov *A*

bolsevizmus ötödik lényege című cikkében (*Oktyabr*, 1990. évszám, 12.sz. 205. old.) tett megállapítás:

„A sztálini forгатókönyv szerint a gyilkos orvosokat a bíróságnak halálra kellett volna ítélnie. A kivégzésre a Vörös Terezen levő vesztőhelyen (Lobnoje meszto) került volna sor. De csak néhányat végeztek volna ki a »bűnözők« közül. A felbőszült tömegnek meg kellett volna engedni, hogy a többi ragadja el az őrségtől és szétmarcangolja. Ezt követően a csődület zsidó programokat rendezett volna Moszkvában és más városokban. A zsidókat, hogy megmentésük a Szovjetunió népei jogos haragjától, gyűjtőhelyeken kellett összpontosítani és szerelvényeken Szibériába szállítani...”

A középkorból ismerős motívumok. Csak a vasúti szerelvények újak. Még a pácienseket mérgező, gyilkoló, félrekezelő zsidó orvosokat sem találta ki Sztálin és környezete. Ugyanerről cikkezett még 1991-ben január 16-i számában a *Ruszoje Znamja* című lap.

Az ilyen légkörnek, a megkülönböztetésnek és mellőzéseknek a következménye, hogy a mai napig vidékünkön néhány száz tősgyökeres zsidó származású egyén maradt csak. Ma már nehéz megállapítani, hányan voltak közvetlenül a háború befejezése után. A területi vallásügyi hivatal egyik 1948-ból származó okmányában találtam utalást erre vonatkozólag (az okmány mintegy 4 ezerben állapítja meg a kárpátaljai zsidók számát). Az 1959-ben megtartott, első háború utáni népszámlálás adatai szerint Kárpátalján 12 169 zsidó lakott. A gyarapodás főként a keleti tartományokból betelepült zsidók révén történt.

Az említett 4 ezer a Soát túlélteknek csupán egy hányada. A többség, miután a haláltáborokból visszatérve körülnézett a szülőföldjén, továbbállt – Palesztinába, az USA-ba, Kanadába stb. emigrált. A fogadtatás ugyanis több mint rideg volt. Az ideiglenes kormányzat, Kárpát-Ukrajna Népi Tanácsa, tett ugyan bizonyos lépéseket, hogy a hazatérők visszakapjanak valamit a családi tulajdonból, engedélyezte a Joint működését

PALÁSTI ERZSÉBET GRAFIKÁJA

is, a szovjet adminisztráció bevezetése után (1945 végén) azonban minden megváltozott. Gyakran előfordult, hogy azokat, akik ismét birtokukba akarták venni családi házukat, lakásukat, az új „honfoglalók” (a szovjet nómenklatúra) figyelmeztették: távozzanak, míg ismét lágerbe nem kerülnek, ezúttal „melegebb” tájakon.

1945 őszén, miután megkötötték a szovjet–csehszlovák Kárpátalja sorsát megpecsételő szerződést (1945 júniusa), a határokat hermetikusan lezárták. Ez az állapot több mint tizenegy évig tartott. Csak kevés embernek sikerült ebben az időszakban elhagyni az országot, hogy egyesüljön más tájakon élő rokonaival. Erre némi lehetőséget adott a fenti szerződés értelmében engedélyezett optálás. A szovjet „egérfogóban” rekedt egykori csehszlovák állampolgároknak ugyanis engedélyezték, hogy kérjék Csehszlovákiába való áttelepülésüket. Ezzel a lehetőséggel azonban nem sok kárpátaljai zsidó élt, mivel a kiutazást számos feltételhez kötötték, és az optálásra kitűzött határidő is nagyon rövid volt (1946 nyarán ért véget).

Kis számban később is érkeztek haza kárpátaljai zsidók – ezúttal szovjet lágerekből. Sorsuk különösen tragikus volt. Egy részük még 1939 ősze és 1941 tavasza között, a közös szovjet–magyar határ idején, több ezer más nemzetiségű kárpátaljai lakossal együtt, a jobb sors reményében, a Szovjetunióba emigrált, s ezzel megkezdődött hosszú évekig tartó golgotájuk. Valamennyiüket ugyanis, a nemzetközi törvények megsúfolásával, „illegális határátlépés” ürügyén sokéves börtönbüntetésre ítélték. Jellemző az ungvári Friedmann Sámuel sorsa. 1940 szeptemberében, hogy elkerülje a munkaszolgálatot, Grosszmann Zsiga szabósegéd társával Kőrösmező környékén átlépte a szovjet–magyar határt. Háromévi lágerekben töltendő szabadságvesztésre ítélték. De csak hét év után került haza, miután megjárta a Szovjetunió számos börtönét és lágerét. Fogvatartásának utolsó éveit Kamcsatka északi csücskében töltötte. Csodával határos megmenekülését szakmájának, no meg edzett szervezetének köszönhette, miközben társai, köztük kárpátaljai zsidók is, ezrével pusztultak el végkimerülésben.

Hosszú éveket töltöttek büntetőtáborokban szovjet hadifogságba került kárpátaljai munkaszolgálatosok is. Ők is „megkülönböztetett” bánásmódban részesültek. Némi fényt derít erre Jakub Koutný csehszlovák törzskapitány jelentése, amelyet 1943 elején írt a Szovjetunióban lévő csehszlovák misszió vezetőjének. Koutný kapitányt azzal bízták meg, hogy a szovjet lágerekbe került egykori csehszlovák polgárokat a Szovjetunióban létesítendő katonai alakulatokba toborozza. A Kargopol környéki táborokról írva megjegyzi, hogy „mintegy hárommillió különböző nemzetiségű internált személyt tartanak itt...” Miután leírja a táborokban uralkodó állapotokat és az általa végzett toborzás eredményeit, jelentését azzal zárja, hogy „A Kargopol táborban még mintegy száz csehszlovák állampolgár maradt, főként zsidók (alapjában véve kárpátaljai zsidókról van szó – L. K.) és nyolc-, valamint ennél is több évi szabadságvesztésre ítélt személy. Ugyanezt állapítja meg a Gulag egy másik nagy „szigetcsoportjáról”, a Pecsorlagról. Az NKVD itt is visszatartotta a zsidókat, nem engedélyezte a csehszlovák hadseregbe való mozgósításukat. A harctér sem volt ugyan „életbiztosítás” de az erdőirtáson és a bányákban végzett kimerítő munkának – ritka kivétellel – csak egy vége volt: a jeltelen, közös tömegsír.

Kárpátalja földrajzi helyzeténél, politikai státusának gyakori változásánál fogva is különböző megpróbáltatásoknak tette ki a lakosságát, kiváltképpen pedig a politikai fordulatokban jobban kiszolgáltatott zsidóságot. Ez a körülmény számos,

PALÁSTI ERZSÉBET GRAFIKÁJA

egészen bizarr, rémregénybe illő egyéni sorsot produkált, amelyek szintén hozzátartoznak a kárpátaljai zsidóság kálváriájához. *Ezeknek az embereknek a története még krónikásra vár.* Ezúttal csak egyet szeretnék felvillantani, dióhéjban, a sok közül.

Kárpátaljának Magyarországhoz való csatolás után, még a második világháború kitörése előtt, sokan emigráltak Nyugatra. Közvetlenül, de Lengyelországon keresztül is, ahová szintén illegálisan menekültek. Ezeknek az embereknek Katowitzében volt a gyűjtőhelyük. Itt várták be az engedélyt a további utazásra – Angliába, az USA-ba stb. Sokaknak azonban – így a beregszászi Katz Ernő, Engel Miklós, az ungvári Langfelder Frigyes és mások – már nem volt érkezésük elutazni. 1939. szeptember 1-ére virradóra ágyüdőrej, bombarobbanások zaja ébresztette őket. Megkezdődött Lengyelország náci lerohanása. A német csapatokkal a nyomukban sikerült Rovno nyugat-ukrajnai város környékére jutniuk, ahová – a Ribbentrop–Molotov paktum értelmében – a szovjet csapatok bevonultak.

Eleinte nem volt semmi bántódásuk. Mint csehszlovák állampolgárokat kezelték őket, megengedték, hogy Kamenyec-Podolszokban letelepedjenek, és munkát vállaljanak. A Szovjetunió elleni német támadás első napjaiban azonban – Langfelder Frigyes kivételével – letartóztatták őket. Fegyveres kísérettel, hol gyalogmenetben, hol pedig marhavagonokban kelt felé vitték őket. Katz Ernő társai útközben lemaradtak. Talán, mint sok mással, aki nem bírta az erőltetett menetet, az NKVD-őrség golyója végzett velük. A szibériai Barnaulban Katz Ernővel közölték (csak így egyszerűen), hogy szovjetjel-

lenes propagandáért tizenöt évre ítélték. Ezt követően a Gulag Tájseti szigetcsoportjának lágereiben sýnlódott, innen az Északi-sarkon túli Norilszkba került.

A pusztulástól a szakmája mentette meg. A gyorsan fejlődő lágervárosban könyvelőkre volt szükség. Egy ideig Norilszkban dolgozott az ötvenes évek végén történt rehabilitálása után is. Majd feleségének szülévárosában, Péterváron telepedett le. Kárpátjárja csak a hatvanas években látogatott el, akkor látta viszont Langfelder Frigyes, aki a háború kitöréséig a ramenec-podolszki villanytelepen dolgozott mint mérnök. A várost már az első napon bombázták, Langfeldert szilánk érte, s a többi sebesülttel együtt elszállították Kazahsztánba. Így került el a letartóztatást. Ungvárra 1944 őszén került vissza mint a szovjet hadsereg katonája. Ilyen a vak véletlen, amelynek sok esetben döntő szerepe volt a sors kénye-kedvének kitett emberek életében.

Ilyen hányatott sorsú, megtört emberekből tevődött össze a második világháború után Kárpátalja kis zsidó közössége. És a súlyos múlthoz még hozzájárult a sztálinizmus nyomasztó, a zsidóság számára kiszámíthatatlan veszélyeket rejtő légköre. Érthető, hogy mihelyt az emigrálás, nagy megszorításokkal ugyan, de lehetővé vált, a vidék zsidósága gyorsan apadni kezdett. A hetvenes évek közepétől, a helsinki megállapodás értelmében, állandó külső nyomásra, ez a folyamat lényegesen felgyorsult.

A zsidó lakosság tömeges kivándorlásához kétségtelenül hozzájárult a hitélet hivatalos akadályoztatása, a hatóság önkényeskedése, ami megkeserítette a hívók életét, szüntelen zaklatásoknak tette ki őket. *Az erre vonatkozó levéltári anyagok csupán az utóbbi hónapokban váltak hozzáférhetővé.* Elsősorban a területi vallásügyi hivatal levelezését kell említenem, amely rávilágít a kormányzat vallásügyi politikájának a hátterére.

Közismert, hogy a szovjet vallásügyi politika az egyházaknak az államtól való elválasztásán alapult. A gyakorlatban azonban az egyházakat a törvényektől választották el, vagyis törvényen kívül helyezték, mert a fennálló törvényeket a helyi hatóságok önkényesen magyarázták és alkalmazták. Ez a gyakorlat minden felekezetet súlyosan (noha különböző mértékben) érintett, de a zsidót fokozott mértékben, már csak azért is, mert az 1944-es tömeges deportálás után, több mint egyévi szünet után, az újjáalakuló hitközségeknek a nulláról kellett elindítani a tevékenységüket. Az egykori több mint 400-ból 1945 végéig, 1946 elejéig húsz hitközség újította fel spontán a működését.

Milyen helyzettel találták magukat szemben?

Milyen feltételekkel rendelkeztek a vallásgyakorláshoz?

1946 végén, 1947 elején a területi tanács jelentést kért a járási tanácsoktól a zsinagógák és imaházak állapotáról. A rahói kommunális ügyosztály vezetője arról számolt be, hogy Rahón például mind a négy zsinagógát és imaházat raktárnak alakították át. Gyertyánligeten és Bogdánban a zsinagógát lerombolták (építőanyagként használták fel), csupán a körösmezői zsinagóga van használható állapotban, a szlatinait raktárként használják. A perecsenyi járásban, a járási tanács elnökének írásos tanúsága szerint, a nyolc zsinagógából egy sem működik rendeltetésének megfelelően. A perecsenyit gabonaraktrárként használják, Turja-Remetén mozivá alakították át a zsinagógát.

Különösen szembetűnő volt a helyzet Munkácson. A kárpátaljai zsidóság egykori nagy központjában 15 zsinagóga és imaház működött. 47 elején már csak kettő. Nyolcat a katonai alakulatok sajátították ki. Megjegyzendő, hogy Kárpátalján a katonai parancsnokságok rendkívül arrogánsan, erőszaka-

osan léptek fel, a fennen hirdetett felszabadulás ellenére. A különböző vezető tisztségeket (legtöbbszörre formálisan) ellátó helybeli személyek nem mertek velük szembeállni, a törvényeket érvényesíteni. Így az önkény a zsidó felekezettel szemben teljessé vált.

Az akkori állapotokra jellemző az ungvári zsidó hitközség háború utáni helyzete. A megújuló hitközség 1945-ben birtokba vette az európai viszonylatban is egyik legszebb, építészeti remekműnek számító, mór stílusú templomát, mivel ezt, szerencsére, akkor még nem vették igénybe más célokra. Különben az akkor még hatalmat gyakorló Kárpát-Ukrajna Néptanácsa, néhány képviselőjének a jóvoltából, még többé-kevésbé európai mércével közelítette meg a felekezeti kérdéseket. Petro Lintur, a vallásügyek akkori megbízottja, a járási hatóságokhoz intézett levelében figyelmeztetett arra, hogy a Néptanács 1945. évi 54. sz. rendelete értelmében „a vallási vagyonnal csakis az adott gyülekezetek rendelkezhetnek”.

Gyökeresen megváltozott azonban a helyzet a szovjet rendszer bevezetése után. A szovjet törvények értelmében ugyanis a kultikus épületek állami tulajdont képeztek, és azokat csak az állam bocsáthatta a felekezetek rendelkezésére. Vagy esetleg megvonta tőlük ezt a jogot. Így járt el Ljain-Agafonov, aki Linturt váltotta fel a vallásügyi hivatal vezetője tisztségében. Ez a személy különben a kárpátaljai felekezetek valódi átkának számított. A züllött szovjet nomenklátúra tipikus képviselőjeként, kettős nevét meghazudtolva, négy ember helyett ivott, s ezért ritkán volt józan.

1947. április 14-én kelt levelében még engedélyezte az ungvári hitközségnek, hogy közgyűlésen válassza meg a vezetőséget. 1947. április 27-én ez meg is történt. A gyűlés jegyzőkönyvét 190 ember írta alá. A hitközség tehát törvényes alapon használta a főtemplomot. 1948 elején azonban frontális támadás indult ellene. Valaki (vagy valakik) koncertteremnek szemelték ki ezt a szép épületet. 1948. május 31-én Vilhovij, a köztársasági vallásügyi hivatal vezetője utasította Raszputykót (aki Ljain-Agafonovot váltotta fel), hogy „...haladéktalanul meg kell oldani az ungvári zsinagóga átadását a filharmóniának. A helyiséget, ahová a hitközséget áthelyezik, *minimálisan* elfogadható állapotba kell helyezni...”

Még ugyanabban az évben, a köztársasági vallásügyi hivatalnak küldött, harmadik évnegyedi jelentésében Raszputyko arról számolt be Vilhovijnak, hogy „...a zsinagógát átadták, de a filharmónia nagyon lassan készül a rekonstrukcióra...” A következő évi jelentésben pedig Raszputyko közli: „...a filharmónia, pénzhiányra hivatkozva, nem utalt ki semmit az imaház tatarozására...” Vagyis, a minimumnál kevesebbet tettek annak érdekében, hogy a hitközség többé kevésbé rendezett állapotban kapja meg a több mint négy évig lomtárként használt imaházat.

Nem lehet azt mondani, hogy az ungvári hitközség szó nélkül elfogadta a főtemplommal kapcsolatos hivatalos intézkedést. Bergida Ignácot, a hitközség akkori titkárát Moszkvába menesztették, hogy ott intervenáljon a templom ügyében. Közbenjárásának meg is volt a „hatása”: „szovjetellenes propagandatevékenység” címen letartóztatták és sokévi szabadságvesztésre ítélték. Nyolc év múltán tért vissza a lágérből, már halálosan beteg. Néhány hétre rá meg is halt.

Ezzel azonban a nagytemplom „sorsforduló” nem értek véget. Sem 1948-ban, sem a következő években a filharmónia nem vette birtokba a zsinagógát. Több évig papírraktárként használták, és csak az ötvenes évek közepe táján, amikor az értékes épületet a teljes pusztulás fenyegette, alakították át végül is koncertteremmé, két szintre osztva fel a templomter-

met. Ez a szerencsétlen megoldás tönkretette a terem akusztikáját. A sok évig tartó gazdátlanlás és a rossz minőségű rekonstrukció olyan mély nyomokat hagyott az épületen, hogy néhány évvel ezelőtt a terem tatarozás végett be kellett zárni. Az újjáépítés már ötödik éve folyik, de még nem látni a végét.

A hitközségek normális működését azonban nemcsak a rossz anyagi feltételek, a kultikus épületek elkobzása is akadályozta. A hatóságok mindent megtettek, hogy lehetetlenné tegyék a vallásgyakorlást, ürügyet találjanak a hitközségek regisztrálásának megtagadására. A regisztrálást sokféle feltétel teljesítésétől tették függővé. Az egyik szerint az imaházaknak „meg kellett felelniük a higiéniai és tűzrendészeti szabályoknak”. Ez olyan tág fogalom volt, hogy az „illetékesek”, felső sugallatra, bármikor alkalmatlanoknak nyilváníthatták a zsinagógákként használt épületeket. A regisztrálási kérvényhez csatolni kellett a hívők névsorát, melyet az adott tanács elnöke volt hivatala aláírásával és pecséttel igazolni. A vallásügyi hivatal ügyszabályzatát közt található a viski hívők 1948. szeptember 4-én kelt panasz, mely szerint Mihály tanácselnök szétértépte a hívők névjegyzékét és a megbízottakat kiűzte a hivatalból.

A hasonló eljárás jellemző az általános légkörre. A nagylucskai tanácselnök nem csinált magának túlzott gondot abból, honnan szerezzen építőanyagot új házának alapjához: elszállíttatta a zsidó temetőből a sírköveket. Ezért az önkényes és gyalázatos tettéért „példásan” megbüntették: megrovásban részesítették.

A felső hatóságok utasításai közt szerepel egy ilyen is. A kиеvi vallásügyi hivatal vezetője 1948. május 28-i átiratában utasította Raszputykót, hogy megfelelő végzettségről szóló igazolás felmutatását követeljen a rabbiktól. De lehetett-e ilyen igazolásuk a náci haláltáborokat megjárt embereknek?

Érthető, hogy ilyen körülmények között a hitközségek regisztrálása elhúzódtott. Ez ürügyül szolgált ahhoz, hogy működésüket a hatóságok felfüggeszsek. 1950 áprilisában például Raszputyko közölte az ilosvai hitközség elöljáróival, hogy mivel a hitközség nincs beregisztrálva, „tíz napon belül adják át a zsinagógát a kommunális ügyosztálynak”. Ugyanazon év október 21-én pedig utasította a kerületi tanácsok elnökeit, hogy szüntessék be a nem regisztrált hitközségek működését. Az utasítás szerint az anyagi értékeket (kegytárgyakat, imakönyveket, tórákat stb.) „további utasításig megőrzésre (?) át kell adni a kommunális ügyosztályoknak...” Ezt követően Kárpátalján csupán négy működő hitközség maradt.

Ezt a finálét azonban már jóelőre elővetítette a köztársasági vallásügyi hivatal vezetőjének, Vilhovijnak 1949. április 20-án kelt, Raszputykóhoz intézett átirata. Ebben kifejti, hogy véleménye szerint, ha nincs legalább 500 hívő, nem érdemes felvetni az imaházak, zsinagógák megnyitásának kérdését. De hát hol lehetett az 1944-es tömeges népiirtás után 500 hívő?! Különben is, Vilhovij „véleménye” Raszputyko számára parancs volt. Jelentette is alázatosan az 1950. évi harmadik évnegyedi összefoglaló jelentésében: „...Ily módon csupán négy hitközséget regisztráltunk be – az ungvárit, munkácsit, beregszászit és husztit.

A többi hitközség tagjainak megmagyarázzuk, hogy módjukban van imádságra járni a beregisztrált hitközségek gyülekezeteire. (!)”

Megjegyzendő, hogy a megszüntetett kőrösmezői hitközség hívei számára a legközelebbi zsinagóga több mint száz kilométernyire volt, Huszton. A hívők azonban aligha rendezkedhettek be ilyen távgyaloglásra.

Raszputykónak nem lehetett valami jó véleménye főnöke szellemi képességeiről, ha azt hitte, hogy a fenti magyarázatot

„beveszi”. A továbbiakban már nyíltabban érvelt a kor szellemében: „...a nacionalista tényezők arra törekcsenek, hogy a vallási tevékenység leple alatt olyan szervezettel rendelkezzenek, ahol *burzsoá-nacionalista* tevékenységet fejthetnek ki...” „Mindezt figyelembe véve, helyes lesz, ha a minimumra csökkentjük a zsidó vallású gyülekezetek számát területünkön...”

Ehhez már előzetesen megtörténtek az előkészületek. A vallásügyi hivatal irataiban gyakran utalások találhatók arra, hogy a hitközségeket titkosan megfigyelik. Több ilyen jellegű jelentés készült azzal kapcsolatosan, hogy Moszkvában beiktatták az első izraeli nagykövetet. Raszputyko a továbbiakban is rendszeresen denúciált. 1950. január 25-én három címre: Poljanszkijnak, az országos vallásügyi hivatal főnökének, Vilhovijnak Kijevbe és a KGB Kárpátaljai Bizottságának (ebből is látszik, ki volt a fődudás ebben a csárdában!) a következőkről számolt be: „...Munkácson, a jelentés szerint, elhajlás tapasztalható a burzsoá-nacionalista tevékenység irányában... Kóhan, a hitközségi tanács elnöke ellen bűnügyi eljárás indult (Kóhan hosszú ideig Ungváron bűjtatták, így elkerülte a letartóztatást. – L. K.). A hitközség megtagadta, hogy új vallási elöljárót válasszon, a rabbi feladatait felváltva továbbra is a *burzsoá-nacionalisták* végzik...”

A munkácsi hitközség továbbra is száka volt a hatóságok szemében. Végül is kieszközölték, hogy a területi tanácsa végrehajtó bizottsága 1952. december 25-én elhatározta: hatálytalanítja a hitközség regisztrálását, és a zsinagógát bezáratták. Raszputyko, hogy valamiképpen mentse ezt az önkényes eljárást, felettésemnek a következő magyarázattal szolgált: „...a munkácsi hívők a beregszászi zsinagógát látogathatják (távolság 22 km – L. K.). Van rendszeres autóbusz- és vasúti közlekedés...” (!) Ez már a cinizmus netovábbja. Mintha Raszputyko nem tudta volna, hogy a vallásos zsidó ünnepeken nem vehet igénybe semmiféle közlekedési eszközt.

A munkácsi hitközség feloszlására végül is nem került sor. Néhány héttel később Sztálin távozott az élők sorából, és a területi tanács „megfeledezett” határozatáról. Zsinagógájukat azonban a munkácsiak elvesztették. Csak jóval később kaptak helyette két kis helyiséget egy lakóházban.

A továbbiakban a négy megmaradt, állandóan működő kárpátaljai hitközség csak vegetált. Az utóbbi időben az egykori Szovjetunióban, beleértve Ukrajnát is, a vallásgyakorlás feltételei javultak. Ezt jelezte az a hivatalos kegyeleti ünnepség is, amelyet 1991. szeptember végén rendeztek Kijevben, a babijari tragédia ötvenedik évfordulója alkalmából. Ez volt az első hivatalos megemlékezés a mártírhalált halt több mint százezer kиеvi zsidóról. Leonyid Kravcsuk, az Ukrán Köztársaság elnöke, ebből az alkalomból *megkövette* az ország zsidóságát az átélt tengernyi szenvedésért.

1992. március 4-én Kravcsuk elnök rendeletet írt alá, mely elrendeli, hogy a helyi hatóságok „...1992–1993 folyamán adják át a vallási gyülekezeteknek tulajdonként vagy díjtalan használatra azokat a kultikus épületeket, amelyeket nem rendeltetésüknek megfelelően használnak”.

Sajnos, a zsidók szempontjából ez a rendelet alapjában véve elkésett. A mai hitközségek saját erejükben már nem képesek eredeti állapotba helyezni a több mint négy évtized alatt többszörösen is átalakított zsinagógákat.

Az egykor pezsgő zsidó hitéletre ma már csupán a klubokká és raktárhelyiségekké átalakított zsinagógák egyes épületelemei és a temetők ledől, fűvel ellepett sírkövei emlékeztetnek. Szomorú, szívszorító látvány.

Lesz-e feltámadás? A közeljövő megadja erre a kérdésre is a választ.